

Lietuviai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m.

Dominykas Rudokas

Vilniaus universitetas Istorijos fakultetas

✉ optimas.domas@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje naudojant kritinės analizės metodiką nagrinėjama lietuvių kalinimo nacių stovyklose 1941–1945 m. tema bei susistemunami nacių stovyklų istoriniai bruožai. 1943–1944 m. lietuviai dažniausiai buvo kalinami kaip politiniai kaliniai, tačiau buvo ir tokių, kurie stovyklose atsidūrė dėl kriminalinės (nelegalaus veikimo, rekvizicijų žlugdymo) ar asocialios (alkoholizmo, prostitucijos, bedarbystės) veiklos. Politiniai kaliniai dažniausiai buvo kalinami Štuthofe, o kitose stovyklose buvo daugiau kalinių, kalinamų dėl kriminalinės ar asocialios veiklos, kaip kad Ravensbriuko stovykloje, kur lietuvės moterys buvo kalinamos dėl asocialios veiklos. Lietuvių kalinių skaičius nacių stovyklose siekė 200–300, išskyrus Maidaneką (1 000), Štuthofą (1 200) ir Flossenburgą (2 500), o mirtingumas – ne mažiau kaip 90 proc., be to, nežinomas mirusiųjų skaičius „mirties žygių“ metu. 1933–1945 m. nacių koncentracijos stovyklų sistemoje atsirado svarbių pokyčių, tiesiogiai siejamų su nacių uždaviniais ir politika. Lietuviai su šia sistema susidūrė tuomet, kai jos vidaus tvarkos struktūros jau buvo suformuotos, tačiau stovyklų sistemos plėtra buvo itin sparti, mirtingumas siekė aukščiausią lygį, o pačios stovyklos tapo pagrindiniais nacių priverstinio darbo sistemos ir naikinimo darbu taškais.

Reikšminiai žodžiai: Lietuva, nacistinė okupacija, represijos, koncentracijos stovyklos.

Lithuanians in Nazi Concentration Camps, 1941–1945

Summary. This article applies a critical analysis approach to examine the imprisonment of Lithuanians in Nazi camps between 1941 and 1945 and to systematise the key historical features of these camps. In 1943–1944, Lithuanians were primarily interned as political prisoners, though some also ended up in the camps for criminal offences (illegal activities, sabotage of requisitions) or for asocial behaviour (alcoholism, prostitution, unemployment). Political prisoners were usually held in Stutthof, whereas other camps had more prisoners detained for other reasons. At Ravensbrück, for example, Lithuanian women were imprisoned for asocial behaviour. The number of Lithuanian prisoners in Nazi camps generally ranged from 200 to 300, with the exception of Majdanek (1,000), Stutthof (1,200) and Flossenbürg (2,500); mortality rates were no lower than 90%, and it is still unknown how many people perished during the so-called death marches. Between 1933 and 1945, the Nazi concentration camp system underwent significant changes, directly shaped by the regime's objectives and policies. Lithuanians encountered this system at a time when its internal regulatory structures had already been formed, yet the expansion of the camp system was extremely rapid, mortality had reached its highest level, and the camps themselves had become the main sites in the Nazi system of forced labour and extermination.

Keywords: Lithuania, Nazi occupation, repression, concentration camps.

Įvadas

Analizuojant lietuvių kalinimą nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m., istoriografijoje daugiausia dėmesio skiriama Štuthofui dėl ten kalintų lietuvių skaičiaus, viršijusio tūkstantį asmenų, kitaip negu kitose stovyklose, kuriose lietuviai nesiekė nė pusės tūkstantčio, ir gausaus atsiminimų medžiagos kiekio. Tuo tarpu kitoms nacių stovykloms, kuriose buvo kalinami lietuviai, skiriama labai mažai dėmesio. Tačiau negalima teigti, kad lietuviai buvo kalinami tik už politinę veiklą ar kalėjo tik Štuthofe, nes skirtingas kalinimo kategorijas atskleidžia ne tik bylų medžiaga, bet ir lietuvių kalinių egodokumentai, kuriuose aprašytos tokios stovyklos kaip Aušvicas, Dachau ar Zachsenhauzenas ir kuriuose galima rasti ir kitokių lietuvių kalinimo kategorijų, kaip kad kriminaliniai nusikaltimai ar asociali veikla. 1941-ųjų vasarą naciams okupavus Lietuvą, lietuviai, kaip ir kitos nacių okupuotos Europos tautos, patyrė įvairiausių represijų spektrą – nuo arešto kalėjimuose iki egzekucijų ar kalinimo koncentracijos stovyklose. Pastarajam represijų aspektui įgyvendinti naciai taikė įvairiausių pobūdžių kaltinimus – nuo itin aktyviai vartotos „apsauginio arešto“ formuluotės (nacių nuomone, šį kaltinimą gavę kaliniai buvo tokie pavojingi, kad visuomenė siekė juos sunaikinti, tad reikėjo juos sulaikyti, kad būtų „saugomi“ nuo visuomenės) ir iš jos kilusio kaltinimo politine veikla iki kiek mažiau naudotų kaltinimų kriminaline ar asocialia veikla. Be to, aptariamose temose istoriografijoje yra mažiau naudojami naujausi istorikų darbai apie nacių koncentracijos stovyklų veiklą, jos uždavinius ir tikslus, jų kaitą, tad šiuo straipsniu bus mėginama papildyti lietuviškų publikacijų apie nacistinę okupaciją skaičių. Nors ir ne taip išsamiai išdėstytas, tačiau nacių stovyklų veiklos aspektas pastebimas ir kalintų lietuvių atsiminimuose, nes jie, kaip ir kiti kaliniai, nuolatos susidurdavo su nacių stovyklų sistemos pokyčiais stovyklų viduje ir buityje, taip pat pačioje teroro sistemoje. Tačiau lietuvių egodokumentai ir jais paremta išeivijos informacija kelia nesutapimo su statistika ir naujausiais istoriniais tyrimais pavojų, dėl to juos reikia itin kruopščiai tikrinti ir sulyginti su tyrimų informacija, bet sulyginimas yra sudėtingas, nes lietuviai buvo ganėtinai maža stovyklos kalinių populiacijos dalis, neretai nepasakojusi savo patirčių, nepalikusi daug egodokumentų ar nedavusi interviu, kaip kad tą Vakaruose ar Izraelyje darė kiti kaliniai, praėjus keliems dešimtmečiams po stovyklų išvadavimo.

Tyrimo geografinis arealas – nacių koncentracijos stovyklų kompleksas, sudarytas iš 20–24 pagrindinių koncentracijos stovyklų, įsteigtų 1933–1945 m., ir statytas tiek Vakarų, tiek Rytų Europoje. Į šį arealą neįtraukta Kauno koncentracijos stovykla, paversta iš buvusio geto ir skirta Lietuvos žydams kalinti.

Tiriamos temos objektas – lietuvių kalinimas nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m.

Tyrimo problema: į kokias kalinių kategorijas pateko lietuviai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m.

Sąvokos: *Lietuviai* – 1941–1944 m. Lietuvos teritorijoje gyvenę žmonės. Į šią sąvoką įtraukiami ir *lietuvninkai*: Mažojoje Lietuvoje – Klaipėdos krašte ir Rytų Prūsijos šiaurės rytuose – gyvenę lietuviai. *Politiniai kaliniai* – žmonės, nacių suimti už antinacinę veiklą nacių okupuotoje Europoje, padėdavę persekiojamiems žydams, rėmę rezistencijos judėjimą ar prie jo aktyviai prisidėję, taip pat priklausę komunistų, socialdemokratų ir kitoms partijoms bei pasižymėję vokiškumo naikinimo veikla, kurią dažniausiai traktavo kaip pagalbą rezistenciniam judėjimui. *Asociali veikla* – terminas, nacistų naudotas klasifikuoti tiems kalinams, kurie iki suėmimo neturėjo pastovios darbovietės ir darbo, užsiėmę prostitucija, buvo alkoholikai. *Kriminalinė veikla* – terminas, nacistų naudotas klasifikuoti kalinams, kurie užsiėmė tiek tikrais kriminaliniais nusikaltimais (išžaginimai, žmonių kankinimai, nužudymai, vagystės, dalyvavimas juodojoje rinkoje, nelegalus alkoholio gaminimas, dokumentų ir pinigų klastojimas), tiek tokia veikla, kurią naciai laikė nusikalstama, bet kuri nebuvo įtraukta į ne nacių baudžiamuosius kodeksus (karo rekvizijų žlugdymas).

Tyrimo tikslas – ištirti lietuvių kalinimą nacių stovyklose 1941–1945 m.

Uždaviniai: 1) susisteminti ir apibendrinti lietuvių kalinimo nacių stovyklose 1941–1945 m. priežastis ir kategorijas; 2) išanalizuoti nacių koncentracijos stovyklų istoriją.

Metodika – kritinės analizės metodas, padedantis susisteminti bei išanalizuoti atsiminimuose ir bylose minimas lietuvių kalinimo kategorijas, lietuvių kalinių ir mirčių stovyklose skaičius, nacių stovyklų bruožų kaitą.

Šios temos ištirtumo laipsnis Lietuvos ir įvairių šalių istoriografijose bei akademinėse bendruomenėse nėra vienodas. Trečiojo reicho tema, taip pat nacių koncentracijos stovyklų sistemos istorija ir tikslai kitų šalių istorikų yra išsamiai išnagrinėti, šia tematika išleidžiama vis naujų istorinių sintezių ir tyrimų, tačiau lietuvių kalinimas nacių koncentracijos stovyklose yra beveik visai netyrinėta tema dėl dviejų priežasčių – kalbos barjero ir menko susipažinimo su Lietuvos istorija. Lietuvos istorija Antrojo pasaulinio karo metu ir nacistinė šalies okupacija dažnai aptariamos tik Holokausto istorijos kontekste, mažai tyrinėjant krašto okupaciją, jo kasdienybę ir represijas prieš lietuvius. Lietuvoje išsamiausiai išnagrinėtos ir tebetiriamos daugiausia tik 1940–1941 m. ir 1944–1990 m. sovietinės okupacijos, jų metu vykdytos represijos (lietuvių trėmimai į Sibirą, kalinimas Gulage, kalėjimuose) bei šių okupacijų ir sovietinio mentaliteto palikimas, o nacistinės okupacijos, jos represijų tema neretai nagrinėjama tik per Holokausto tragedijos prizmę, kiek mažiau tyrinėjant lietuvius, kalintus nacių koncentracijos stovyklose. Tačiau, skirtingai nuo kitų šalių požiūrio į Lietuvos istoriją ir šiai temai skirtų darbų padėties, Lietuvoje nagrinėjama tematika yra atlikta keletas tyrimų. Vienas pirmųjų išsivių darbų, kuriame aptarta Klaipėdos krašte gyvenusių ir nacių represijas patyrusių lietuvių istorija, – buvusio Zachsenhauzeno koncentracijos stovyklos kalinio Jono Grigoliaičio straipsnis¹, tačiau

¹ Jonas Grigolaitis, „Klaipėdos lietuvių auka“, *Mūsų kelias*, Dilingenas, 1946-06-13, Nr. 23 (32), p. 4.

jis labiau primena atsiminimus negu istorinį straipsnį. Antrasis darbas, kuriame aptarti ir susisteminti kalintų lietuvių skaičiai, – buvusio Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinio Stasio Ylos straipsnis². Abiejuose straipsniuose aptariami tik lietuvių, kalintų stovyklose, skaičiai, bet nepateikiama stovyklų veikimo bruožų, nors S. Ylos straipsnyje yra įdėti liudijimai iš nacių kalėjimų ir Dachau bei Štuthofio stovyklų. Taipogi abu labiau primena istorinių duomenų ir atsiminimų susiliejimą, o ne atsiminimus ar istorinius straipsnius kaip tokius. Kita problema: lietuvių išeivijos duomenimis, lietuvių mirtingumas stovyklose siekė 90 proc., tačiau egodokumentuose lietuviai nepateikė jokių kalėjusių ir mirusių lietuvių sąrašų, taipogi moksliniai tyrimai iki šiol neretai koncentruojasi tik į nacių stovyklų sistemos veikimo aspektus, įtraukiami ir anksčiau netyrinėtų sferų analizės (sėkualinis smurtas stovyklose, viešnamių istorija, alkoholio ir smurto santykis stovyklose, čigonų, homoseksualų, Jehovos liudytojų patirčių tyrimai), tačiau apie atskirų tautų kalinių, taip pat ir apie lietuvių, patirtis nėra atlikta itin daug tyrimų. Ne išeivijoje, bet sovietų okupuotoje Lietuvoje vienas pirmųjų šią temą nagrinėjo istorikas Kazimieras Rukšėnas³, bet temos objektyvumą varžė nusistovėję vertinimai, sovietinė cenzūra. Taip pat vykdant šiuos tyrimus buvo naudojama tuo metu prieinama informacija apie nacių stovyklas ir lietuvių skaičius jose, tad nemažai duomenų, neatlikus išsamesnių tyrimų, buvo pasėnė, neatskleidė nacių stovyklų istorinių bruožų ir veikimo metodikos. Nepriklausomoje Lietuvoje išsamiausia šios temos tyrimą atliko Arūnas Bubnys ir Alisa Rupšienė, išleidę bendraautorinę monografiją⁴, tačiau koncentruodamiesi tik į Štuthofą. A. Bubnio tyrimas apie vokiečių okupaciją Lietuvoje⁵ atskleidė lietuvių kelią į stovyklas, jų bruožus. Detalesnis jo tyrimas apie lietuvių kalinimą Mauthauzene⁶ išryškino naujausią informaciją apie lietuvių šioje stovykloje. Dar viena A. Bubnio tyrimų sintezė⁷ analizavo lietuvių kalinių temą Štuthofe 1942–1945 m., susistemino svarbią informaciją apie Štuthofe kalintų lietuvių skaičių, kalinimo kategorijas. Lietuvių moterų kalinimą Ravensbriuke savo straipsnyje tyrinėjo Roberta Bartkutė⁸. Tačiau ir šie darbai mažai atskleidžia nacių stovyklų sistemos bruožus ir jų kaitą.

Nagrinėjamai temai atskleisti svarbiausi yra šie šaltiniai: Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) filtracinių bylų apyrašas (f. K-1, ap. 59) yra svarbus stovyklose kalintų lietuvių kalini-

² Stasys Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota 29 500 lietuvių“, *Žiburiai*, Augsburgas, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 1.

³ Kazimieras Rukšėnas, *Į vergovę*, Vilnius: Mintis, 1966.

⁴ *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

⁵ Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGGRTC, 1998.

⁶ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 67–81.

⁷ A. Bubnys, *Lietuviai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius: LGGRTC, 2023.

⁸ Roberta Bartkutė, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 174–186.

mo priežastims nustatyti, nes bylose užfiksuoti stovyklose sovietų vykdyti kalintų lietuvių, tardomų po Antrojo pasaulinio karo Europoje pabaigos specialiose sovietų filtracinėse stovyklose ir punktuose, siekiant išsiaiškinti, ar asmuo tarnavo nacistinėse saugumo tarnybose, policijos batalionuose, Vermachte arba SS, tardymai. Bylose galima rasti asmens vardą ir pavardę, ir tai, dėl kokios priežasties jis buvo suimtas ir išvežtas į koncentracijos stovyklą. Filtracinių bylų fondą papildė Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) saugomi koncentracijos stovyklų kalinių asmens dokumentų (f. 1173, ap. 4) bei saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje dokumentų (f. R-1399, ap. 1) apyrašai, svarbūs kalinių biografinė informacija ir kalinimo kategorijomis.

Prie šių šaltinių priskiriami ir suskaitmeninti internetiniame Balio Sruogos archyve saugomi laiškai⁹. Dalis jų, siųstų žmonai iš Štuthof, yra svarbūs lietuvių „garbės kalinių“, kuriems priklausė B. Sruoga, gyvenimo sąlygų ir B. Sruogos kūrybos bei kultūrinės veiklos aprašymais. Trečioji šaltinių grupė – atsiminimai, padedantys atskleisti temą, paradant atvežimo į stovyklas priežastis ir kalinimo, buities, represijų aspektus. Atsiminimai yra skirstomi į stovyklų arealus. Štuthof arealas – Balio Sruogos¹⁰, Stasio Ylos¹¹, Antano Kučinsko-Gervydo¹², Rapolo Mackonio¹³, Leono Puskunigio¹⁴ ir Vladislovo Telksnio¹⁵ memuarai. Zachsenhauzeno areale vyrauja Mažosios Lietuvos atstovų – Miko Šlažos¹⁶ ir Jono Endrikio Grigolaičio¹⁷ – egodokumentai, o Dachau – Vytauto Pikturnos atsiminimai¹⁸, Aušvico – Vaclovo Sidzikauskos memuarai¹⁹. Kazio Škirpos memuarai²⁰ apie Leono Prapuolenio gelbėjimą iš Dachau, padedantys nustatyti jo atvežimo datą, pastangas jį išvaduoti, yra papildomas šaltinis. Kitas papildomas šaltinis – Redos Pabarčienės sudaryta atsiminimų rinktinė apie Balį Sruogą²¹, į kurią įtraukti ir Štuthof kalintų lietuvių atsiminimai.

⁹ Balio Sruogos archyvas (1911–1947) (santrumpa BSA), parengė Neringa Markevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015–2025, <<https://www.sruoga.flf.vu.lt>>.

¹⁰ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius: Baltos lankos, 2021.

¹¹ Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Chicago: Seserų spaustuvės, 1951.

¹² [Antanas Kučinskas-Kučas] Antanas Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950.

¹³ Rapolas Mackonis, *Amžiaus liudininko užrašai, atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.

¹⁴ Leonas Puskunigis, „Štuthof žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: LGGRTC, 1998.

¹⁵ Vladislovas Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius: Mintis, 1990.

¹⁶ Mikas Šlaža, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, Vilnius: Vaga, 1995.

¹⁷ Jonas Grigolaitis, *Nacių pragare*, Vilnius: Vaibra, 2012.

¹⁸ Vytautas Pikturna, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 3.

¹⁹ Vaclovas Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius: Vaga, 1994.

²⁰ Kazys Škirpa, „Vėliavnešio gelbėjimas“, *Į laisvę*, Los Angeles, 1972–55, Nr. 92, <<https://partizanai.org/index.php/i-laisve-1972-55-92>>.

²¹ Balys Didysis, *Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

Nacių koncentracijos stovyklų sistemos bruožai 1933–1945 m.

Lietuviai nacių koncentracijos stovyklose buvo kalinami nuo 1941-ųjų rudens iki 1945-ųjų pavasario. Jie patyrė nacių stovyklų sistemą tuo etapu, kai į jas buvo masiškai gabenami sovietų karo belaisviai ir jose mirdavo ne tik daug karo belaisvių, bet ir kitų kategorijų kalininių. Taipogi stovyklų sistemoje nuo 1943 m. teroras ir sistemingas kalinių naikinimas buvo derinami su ekonominiu naudingumu. 1945-ųjų pavasarį stovyklų sistema patyrė krachą, nes kaliniai iš nacių stovyklų Rytų Europoje buvo masiškai gabenami į nacių stovyklas, įsteigtas prieškarinėje Vokietijoje ir nepritaikytas tokiems dideliems kalinių skaičiams. Iki lietuviams patenkant į nacių stovyklas, sistema taip pat patyrė ryškių pokyčių, atspindėjusių Trečiojo reicho rasinės politikos ir visuomeninius pokyčius.

Nacių koncentracijos stovyklų istorija prasidėjo ne nuo naikinimo ar neribotam terorui įsteigtų koncentracijos stovyklų, bet nuo improvizacijos ir eksperimentų. Po 1933 m. vasario 27 d. olandų komunisto Marinuso van der Lubės įvykdyto Reichstago padegimo naujai paskirtas kancleris Adolfas Hitleris bei Prūsijos regiono valdytojas Hermanas Gėringas įtikino prezidentą Paulių von Hindenburgą pasirašyti dekretą, kuriuo buvo apribotos pagrindinės Vokietijos piliečių teisės į susirinkimus, kitokios nuomonės reiškimą, taipogi pradėti masiniai Vokietijos komunistų suėmimai²². Šalies kalėjimai buvo greitai perpildyti, todėl pradėtos steigti koncentracijos stovyklos. Priešingai paplitusiai nuomonei, jos dar nebuvo architektūriškai suplanuotos nacių organizacijos *Schutzstaffel* (SS) teroro laboratorijos, o labiau laikini ir improvizuoti įkalinimo punktai, suskirstyti į tris kategorijas: koncentracijos stovyklas, valdomas SS ir nacių smogikų organizacijos *Sturmabteilung* (SA); kankinimo rūsius; mažus kalėjimus, įsteigtus SA vadavietėse²³. Stovyklos buvo steigiamos ten, kur tik rasta vietos: apleistuose arba veikiančiuose viešbučiuose, pilyse, sporto aikštėse, jaunimo nakvynės namuose, restoranuose, taip pat tam naudotos ir baržos²⁴. Iki šiol sunku nustatyti, kurios stovyklos buvo pirmosios, tačiau, anot N. Wachsmanno (2015), vienos pirmųjų įsteigtos 1933 m. kovo 20–22 d. Noroje bei Dachau amunicijos fabrike, taip pat Berlyno rajonuose Weddinge ir Kreuzberge veikė trisdešimt keturių ankstyvųjų stovyklų tinklas, įsteigtas 1933-ųjų pavasarį²⁵. Šie rajonai buvo pasirinkti dėl to, kad juose buvo didelė kairiųjų partijų įtaka, jie buvo laikomi itin pavojingais nacionalsocialistų val-

²² Richard Evans, *The Third Reich in Power, 1933–1939: How the Nazis Won Over the Hearts and Minds of a Nation*, London: Penguin Books, 2006, pp. 67–68.

²³ R. Evans, *op. cit.*, p. 81; Geoffrey P. Megargee, *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. I, *Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*, Part A, Bloomington: Indiana University Press, Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2009, p. 5.

²⁴ Jane Caplan, Nikolaus Wachsmann, *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London: Routledge, 2009, p. 19; Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015, p. 36.

²⁵ N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 36–37, 53–54.

džiai rajonais, o tam, kad būtų sunaikinti politiniai priešininkai, ypač komunistai ir kairieji, stovyklų ankstyvoji sistema ir buvo skirta. Taipogi stovyklų modelis nebuvo vieningas, egzistavo du skirtingi modeliai: Hermano Geringo, valdžiusio Prūsiją, stovyklų modelis su ekonominio naudingumo uždaviniu, sukoncentruotas Sonnenburgo, Brandenburgo, Lichtenburgo ir Papenburgo stovyklose – aplink pastarąją dar egzistavo didžiulis stovyklų kompleksas, pramintas Emslando stovyklomis, ir Dachau modelis, propaguotas Heinricho Himmlerio ir fizinį terorą pavertęs esmine darbo funkcija²⁶. Visos ankstyvosios Vokietijos stovyklos buvo uždarytos 1933-ųjų vasarą, po politinės opozicijos (daugiausia kairiųjų politikų ir komunistų) sunaikinimo, ir 1934-ųjų liepą, po SA – nacių smogikų organizacijos, vadovaujamos Ernsto Rėmo – vadų likvidavimo, kuriuo Hitleris sustiprino kariuomenės paramą nacių režimui, liko tik stacionarios SS valdomos stovyklos Dachau, Estervegene, Lichtenburge, Zachsenburge, Columbia House²⁷. Šioje stovyklų sistemoje žydai nebuvo kalinami dėl savo tautybės, bet labiau dėl to, kad buvo matomi kaip kairiųjų partijų aktyvistai ir komunistai, nors ir nesudarė daugumos tarp vokiečių komunistų²⁸.

Visiškai kitokį pobūdį ir savotišką „atgimimą“ nacių stovyklos įgavo nuo 1936 m., Heinrichui Himmleriui, SS vadui, pradėjus kurti architektūriškai suplanuotas stovyklas, kurios buvo steigiamos neribotam terorui, nes režimas pradėjo perkūrinėti Vokietijos visuomenę pagal savo utopinį modelį, pagal kurį buvo svarbiausia sukurti „tautinę bendruomenę“ (vok. *Volksgemeinschaft*) ir atsikratyti „biologinių“ priešų – homoseksualų, žydų, čigonų. Kadangi totalitarinis režimas reikalauja teroro be ribų ir nuolatinių priešų paieškų, koncentracijos stovyklos buvo performuotos į totalitarinio teroro zonas, priklausiusias atskirai SS viešpatijai, ir būtent nuo 1936 m. stovyklos pradeda pamažu įgauti tokį pavidalą, koku daugmaž išliks iki pat Trečiojo reicho žlugimo. Dar 1934-ųjų gruodį Berlyne įsteigtas Koncentracijos stovyklų inspektoratas koordinavo terorą, o kalinius perdavė SS jurisdikcijai²⁹. Stovyklose, kurias nuo šiol valdė SS, buvo įdiegtas Dachau komendanto Teodoro Eikės modelis, pagal kurį darbas ne tik buvo traktuojamas kaip teroro funkcija, bet ir buvo sukurta atskira sistema, kuriai pavaldūs SS karininkai ir sargybiniai nebuvo baudžiami dėl žiaurumų stovyklose, taipogi sargybiniai turėjo elgtis kaip kareiviai ir nepalaikyti jokio kontakto su kaliniais, o sargybinių dėvimos kaukolės emblemos padėjo juos suformuoti kaip atskirą dalinį, nuo 1934 m. tapusį visiškai autonominiu³⁰. Ir nors naujo tipo stovyklos buvo steigtos pagal Dachau modelį, jos nebuvo vienodos, turėjo skirtingus tikslus ir atspindėjo nacistinės politikos tikslų kaitą. Naujosios stovyklos,

²⁶ N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 47–48; 50; 59.

²⁷ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 46.

²⁸ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 43.

²⁹ J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 20–21; Daniel Blatman, *The Death Marches: The Final Phase of Nazi Genocide*, Cambridge: Bellknap Press, 2010, p. 23.

³⁰ R. Evans, *op. cit.*, p. 83.

tokios kaip Buchenvaldas ir Zachsenhauzenas, buvo didesnės, projektuotos architektų kaip „teroro miestai“ ir statytos neribotam terorui³¹. Šiuo aspektu jos skyrėsi nuo Dachau stovyklos, kuri iš pradžių buvo improvizuoto pobūdžio ir tik vėliau, 1934–1937 m., palaipsniui tapo „teroro miestu“.

1938 m. įsteigtos Flosenbiurgo ir Mauthauzeno stovyklos, be „teroro miesto“ funkcijos, turėjo ir ekonominę tikslą – išgauti statybinių medžiagų (granito) Vokietijos statybų ir Hitlerio projektams. Užsakymus joms teikė Vokietijos žemės ir akmens bendrovė (DEST)³². Šių dviejų stovyklų populiaciją, ne taip, kaip iki tol steigiose stovyklose, daugiausia sudarė kriminaliniai kaliniai ir asocialūs – bedarbiai, alkoholikai, prostitutės – kaliniai, laikyti tinkamais sunkiausiems darbams³³. Šios dvi kalinių kategorijos taip pat laikytos „tautinės bendruomenės“ biologiniais priešais, dėl to prieš jas, kaip ir prieš žydus bei homoseksualus, buvo naudojamas itin žiaurus teroras. Tą parodo Mauthauzene vyravęs didžiausias mirtingumas visame ikikarinių stovyklų tinkle – per pirmus egzistavimo metus iš maždaug pusantro tūkstančio kalinių mirė 131 kalinys³⁴. Lewy (2000) teigė, kad būtent darbas granito karjere ir akmenų nešiojimas iš karjero į stovyklą vedančiais 186-iais laiptais nusiņšdavo daugiausia gyvybių, nes kaliniai nuolatos buvo mušami ir sušaudomi³⁵. Visos šios stovyklos buvo skirtos vyrams, tuo tarpu moterims 1939-ųjų gegužę buvo pastatyta Ravensbriuko koncentracijos stovykla, pakeitusi Lichtenburgą – pirmąją nacių stovyklą moterims – ir visiškai integravusi moteris į stovyklų sistemą³⁶. Šioje stovykloje taip pat buvo apmokomos moterys prižiūrėtojos, kaip ir Dachau čia vyko vyrų sargybinių parengimo kursai. 1938-ųjų rugpjūtį į Zachsenhauzeno stovyklos teritorijoje esantį T formos pastatą buvo perkelta Koncentracijos stovyklų inspektorato būstinė, joje bei stovykloje buvo vykdomi komendantų apmokymo kursai³⁷. Inspektoratą sudarė politinis biuras, atsakingas už kalinių bylas, atskiri SS personalo, administracijos ir medicininės paskirties pastatai³⁸. Už jį buvo atsakingas Teodoras Eikė, koncentracijos stovyklų inspektoriumi paskirtas 1934-ųjų liepą, po tarnybos Dachau komendantu (1933 m. birželio 26 d. – 1934 m. liepą), ir inspektoriumi dirbęs iki 1939 m. lapkričio; po jo išvykimo į frontą jį pakeitė Richardas Gliuksas, pareigas ėjęs iki 1945 m. gegužės³⁹. 1937–1938 m. buvo nustatyta kalinių žymėjimo sistema

³¹ J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 22.

³² N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 176; Daniel Blatman, *op. cit.*, p. 26.

³³ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 162, 164.

³⁴ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 74.

³⁵ Guenther Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 178.

³⁶ J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 23.

³⁷ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 103; D. Blatman, *op. cit.*, p. 25.

³⁸ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 103.

³⁹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 103, 193; D. Blatman, *op. cit.*, p. 23; Christopher Dillon, *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 99.

trikampiais⁴⁰. Trikampių spalvos rodė kalinimo priežastį: raudona – politinio kalinio, žalia – kriminalinio kalinio, rožinė – homoseksualo; iš viso buvo aštuonios spalvos⁴¹. Taipogi T. Eikė Dachau stovykloje 1933 m. spalio 1 d. įdiegė bausmių sistemą, siekdamas susisteminti iki tol neribotas bausmes, kaip kad kalinių girdymą ricina, plakimą per genitalijas, vertimą masturbuoti vienas kitą, valgyti išmatas⁴². Po sistemingos bausmių sistemos implementacijos pagrindinėmis bausmėmis tapo kabinimas ant stulpo, baudžiamoji kuopa ir persiuntimas į ją, uždarymas bunkeryje, maisto davinio atėmimas⁴³. Bausmių sistema ir stovyklos atmosfera pasižymėjo tuo, kad kaliniai niekada nežinojo visų taisyklių. Evans (2006) pabrėžė, jog sargybiniai galėjo keisti taisykles kada užsimanę⁴⁴; tokia nežinomybės atmosfera neleisdavo kaliniams susitelkti, skaldė juos iš vidaus. Sociologas Wolfgangas Sofsky (1999) tokią stovyklų atmosferą įvardijo kaip absoliučios galios ir teroro veikimo laboratoriją, o tuo paremta stovyklų tvarka buvo skirta bausti ir skaldyti, nusikaltimų vykdytojai esesininkai ir kaliniai funkcionieriai nepaisė jokių žiaurumo ribų⁴⁵. Tad 1933–1939 m. jau buvo sukurti pagrindiniai stovyklų aspektai: SS stovyklos, kaip absoliučios galios ir teroro laboratorijos, sargybinių autonomija ir atskira SS teisinė sistema, kalinių kategorijos, bausmių sistema.

1939–1945 m. stovyklų sistema patyrė esminių pokyčių tiek dėl kalinių sudėties, tiek dėl savo tikslų. Hitleriui vykdant invaziją į Lenkiją, buvo suformuotos specialios SS grupės (*Einsatzgruppen*), turėjusios sunaikinti Lenkijos elitą ir inteligentiją. Šiam tikslui tarnavo ir koncentracijos stovyklos, o Štuthofo koncentracijos stovykla labiausiai atspindėjo sistemos pokytį stovyklų, tapusių lėto naikinimo darbu, nenešančiu jokios naudos centrais. Štuthof stovykla buvo įsteigta 1939 m. rugsėjo 2 d. netoli Dancigo miesto, kurio vokiečių tautybės gyventojai norėjo prisijungti prie Reicho. 1934–1937 m. čia valdžią perėmę naciai sunaikino politinę opoziciją, stiprino antisemitines priemones, padedant nacių gauleiteriui (regiono vadui) Albertui Forsteriui, 1939 m. buvo sudaryti suėmimo sąrašai su Lenkijos piliečių pavardėmis⁴⁶. Po invazijos į Lenkiją, A. Forsteriui valdant Dancigo–Vakarų Prūsijos apygardą, jie tapo pirmaisiais Štuthof kaliniais. Štuthofas naudotas ir germanizacijos projektui vykdyti, nes nacių uždavinyss Lenkijoje buvo sunaikinti inteligentiją ir dvasininkiją, kolonizuoti šalį. 1939 m. rugsėjo 20 d. Hitleris liepė „išvalyti“ Dancigo–Vakarų Prūsijos sritį, Vartegau (regionas, prijungtas prie Trečiojo reichs sunaikinus Lenkiją; pavadinimas

⁴⁰ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 119.

⁴¹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 125.

⁴² N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 39, 77.

⁴³ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 106; C. Dillon, *op. cit.*, p. 152.

⁴⁴ R. Evans, *op. cit.*, p. 84.

⁴⁵ Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton: Princeton University Press, 1999, p. 23, 69–70.

⁴⁶ Ruth Schwertfeger, *A Nazi Camp Near Danzig: Perspectives on Shame and on the Holocaust from Stutthof*, London, Bloomsbury Academic, 2022, p. 14, 20, 38.

kilo nuo Vartos upės, regiono centras – Lodzės miestas), Aukštutinę Sileziją nuo romų, žydų ir lenkų, apgyvendinant jas etniniais vokiečiais⁴⁷. 1939 m. rudens–1941 m. pavasario laikotarpiu Štuthofas stiprino Vokietijos germanizacinę politiką Dancigo regione⁴⁸, bet jo tvarka nesiskyrė nuo stovyklų Vokietijoje. Štuthofas buvo pirmoji stovykla, nacių pastatyta Lenkijos teritorijoje, ir tarp jos kalinių daugiausia vyravo lenkai (ne vokiečiai ir ne austrai), ji taipogi buvo etninių konfliktų tarp lenkų ir vokiečių zona, tarsi savotiškas šio konflikto sprendimo taškas, ir taip pat nebuvo oficialiai laikoma koncentracijos stovykla. A. Bubnys pabrėžė, kad šioje stovykloje 1941 m. lapkričio 23 d. lankėsi SS reichsfüreris Heinrichas Himmleris, siekdamas pakelti stovyklos rangą iš auklėjamojo darbo stovyklos į koncentracijos stovyklą, tačiau oficialia koncentracijos stovykla Štuthofas tapo tik nuo 1942 m. sausio 7 d⁴⁹. Ši stovykla nuo kitų nacių stovyklų skyrėsi dar ir tuo, kad pirmieji Štuthofa padaliniai buvo įsteigti 1939–ųjų rudenį Vesterplatėje bei Grenzdorfe ir buvo skirti išvalyti teritorijai nuo griuvėsių, bombų, darbams agrikultūros srityje⁵⁰. Pastarieji buvo skirti įgyvendinti nacių vizijoms apie „kraujo ir žemės“ (vok. *Blut und Boden*) avanpostų steigimą, kur galės dirbti perkelti iš Reicho vokiečiai, tam panaudojant užimtas žemes Lenkijoje, Baltijos šalyse ir Sovietų Sąjungoje, taip pat iš ten pašalinus lenkus, Baltijos kraštų gyventojus ir sovietus, sukuriant vadinamąją „gyvybinę erdvę“ ir rasinę vokiečių imperiją. Tuo tarpu likusių nacių stovyklų padaliniai buvo steigiami 1943–1945 m. laikotarpiu ir buvo skirti nebe rasinės imperijos kūrimui, o karo pramonei ir ginklų gamybai. Štuthofa padaliniai taip pat turėjo ir savo filialų sistemą, jos pradžia datuojama 1940 m. viduriu⁵¹.

Nuo 1939–ųjų rudens iki 1945–ųjų pavasario koncentracijos stovyklose buvo kalinami ne tik vokiečiai, bet ir užsieniečiai – iš pradžių čekai ir slovakai⁵², po jų – lenkai, prancūzai, norvegai bei kitų tautybių atstovai, o 1941–1945 m. – ir užimtų SSRS teritorijų, Jugoslavijos gyventojai. Į trikampius buvo įvesta tautybių žymėjimo raidėmis sistema⁵³. 1940 m. birželio 14 d. Lenkijoje buvo atidaryta Aušvico koncentracijos stovykla, o 1940 m. gegužės 25 d. – Guseno stovykla Austrijoje⁵⁴, laikyta „lenkų inteligentijos naikavimo stovykla“. Tais pačiais metais atidarytos ir Natzweilerio-Štruthofa (Elzase-Lotaringijoje), Gros-Rozeno, Nojengamės koncentracijos stovyklos. Vis besiplečiančiame stovyklų tinkle taip pat buvo kalinami ir lietuviai, iš jų tik labai nedidelė dalis išgyveno. Lietuvių išseivijos duomenimis, 1941–1944 m. Natzweiler-Štruthofa iš 130 kalintų lietuvių mirė 120, Nojengamėje iš 80 mirė 70, o Gusene

⁴⁷ R. Schwertfeger, *op. cit.*, p. 49.

⁴⁸ R. Schwertfeger, *op. cit.*, p. 52.

⁴⁹ A. Bubnys, „Lietuvių kelias į Štuthofą“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 17–18.

⁵⁰ R. Schwertfeger, *op. cit.*, pp. 53–55.

⁵¹ R. Schwertfeger, *op. cit.*, p. 56.

⁵² N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 199.

⁵³ W. Sofsky, *op. cit.*, p. 118.

⁵⁴ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 202, 208.

ir Gros-Rozene lietuvių nebuvo⁵⁵. Lietuvių išeivijos duomenys apie Gusene ir Gros-Rozene nekalintus lietuvius yra netikslūs, nes Gusene kalėjo priverstinių lietuvių darbininkų, nacių atvežtų į Austriją priverstiniais darbams, o Gros-Rozeno padalinyje Gasene 1944 m. gruodį nežinomas lietuvis, tarp kalinių minėtas kaip Lietuvos bokso čempionas, mėgino pabėgti, bet buvo sugautas ir mirtinai sumuštas stovyklos seniūno Kleino, kitame padalinyje Brandhofene užfiksuota lietuvių – Broniaus P. – mirtis⁵⁶. Treskau padalinyje 1944 m. gegužės 11 d. lietuvis Vladislavas Vysockis ir du lenkai kaliniai pabėgo į mišką, lietuviui galimai pavyko išsigelbėti, o lenkai žuvo⁵⁷. Minimiams skaičiams patikrinti ir tolesnėms paieškoms atlikti reikalingas specialus darbas stovyklų muziejų archyvuose.

Stovyklose taip pat turėjo būti naikinami ir sovietų karo belaisviai, vežami į stovyklas nuo 1941-ųjų rudens. Jiems stovyklose buvo sukurtos spec. zonos, kuriose plito kanibalizmas, ligos ir kuriose jie patirdavo daug žiauresnį smurtą negu likę kaliniai, taip pat buvo pradėtos sistemingo masinio naikinimo kampanijos⁵⁸. Šios kampanijos buvo atliekamos dviem būdais. Pirmasis būdas – 1941-ųjų rugsėjį Zachsenhauzene pradėtas sovietų karo belaisvių šaudymas, prigludžiant jų kaklą prie spec. matavimo sijos⁵⁹. Tokia sistema pritaikyta ir Buchenvalde, ir Mauthauzene. Antrasis būdas buvo dujų kameros, ir šis metodas buvo susietas su eutanazijos programa, vykdyta visoje Vokietijoje. Nuo 1941-ųjų rugpjūčio stovyklose buvo pradėta eutanazijos programa kodiniu pavadinimu 14f13, skirta silpniems ir ligotiems kaliniams naikinti. Neretai komendantai patys galėdavo spręsti dėl kalinių kategorijų, siedami tokias procedūras su „politinių kareivių“ idealo kūrimu, o ne mėginimu pagerinti darbo našumą⁶⁰. 1942 m. kovo 26 d. pristabdžius šios programos veiklą, ligonių naikinimą perėmė stovyklų esesininkai⁶¹. 1941–1942-ųjų pavasarį, šios programos metu, į T-4 naikinimo centrą buvo pervežta ir sunaikinta apie 6 tūkst. vyrų ir moterų kalinių⁶². Ši programa taip pat buvo tiesioginė 1939-ųjų rudenį pradėtos T-4 eutanazijos programos Trečiajame reiche tąsa, kuria buvo siekiama „išvalyti“ Vokietiją nuo psichinių ir fizinių ligonių, taip kuriant biologiškai „grynąją“ rasę bei tautą. 1941-ųjų rugpjūtį programa, kurios metu nuo 1939 iki 1941 m. buvo sunaikinta 200 tūkst. vokiečių ir austrų, buvo nutraukta dėl vokiečių protestų, tačiau, slapta ją perkėlus į koncentracijos stovyklas, šios buvo paverstos vokiečių rasės „gryninimo“ avanpostais, kuriuose buvo sunaikinami ligoti ir „neverti gyventi“ kaliniai, SS laikomi ne tik „įprastais“ vokiečių tautos

⁵⁵ S. Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota...“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 11.

⁵⁶ G. P. Megargee, *op. cit.*, p. 733; 773.

⁵⁷ G. P. Megargee, *op. cit.*, p. 806.

⁵⁸ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 262.

⁵⁹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 264.

⁶⁰ Michael Thad Allen, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005, p. 127.

⁶¹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 256.

⁶² J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 28–29.

priešais, bet ir biologiniais „kenkėjais“. Kiek tiksliai šios operacijos metu po jos perkėlimo į stovyklas buvo nužudyta kalinių, nėra tiksliai žinoma, tačiau mokslininkai mano, kad aukų skaičius galėjo siekti 20 tūkst⁶³.

1943–1945 m. koncentracijos stovyklos terorą koordinavo su statybos ir ginkluotės projektais. Šalia stovyklų buvo įsteigta šimtai karo pramonės darbams skirtų padalinių, o pagrindinė priverstinio darbo vieta buvo koncentracijos stovyklos, tiekusios gamykloms darbininkus. Stovyklų sistema susidūrė su paradoksu – nors darbininkų kritiškai trūko, teroras buvo tęsiamas ir stiprinamas toliau, sunkiausius darbus paliekant SS itin nekenčiamoms kalinių grupėms – žydams, homoseksualams ir čigonams, o už gamybą atsakingas nacių inžinerijos vadovas Hansas Kammleris greižtai reikalavo naikinančių darbo sąlygų ir teroro modelio perkėlimo į privačias industrijos šakas⁶⁴. M. T. Allen teigimu, naikinimo ir efektyvios gamybos metodai buvo susieti „Mittelwerk“ sektoriuje, kur dirbo Nordhauzeno (Mitelbau-Doros) stovyklos kaliniai⁶⁵. Lietuvių išeivijos duomenimis, šioje stovykloje kalinta 30 lietuvių, mirė 25⁶⁶. 1942–1945 m. Aušvicas-Birkenau tapo didžiausia koncentracijos stovykla, kurioje buvo naikinami ir Lietuvos gyventojai, taipogi joje bei penkiose kitose naikinimo stovyklose Lenkijoje 1942–1944 m. masiškai buvo naikinami Europos žydai. 1942–1944 m. Maidaneke – vienoje iš pagrindinių naikinimo stovyklų – kalėjo tūkstantis lietuvių, kiek mirė – nežinoma⁶⁷. 1944–1945 m. naciams evakuojant stovyklas Rytų Europoje, nutraukiant Aušvico-Birkenau naikinimo stovyklos veiklą ir pervežant kalinius į Vokietijoje ir Austrijoje esančias koncentracijos stovyklas, itin masiškiems kalinių kiekiams nepritaikytos stovyklos ikikarinėse Trečiojo reicho ribose žlugo. Jose itin padidėjo mirtingumas, ligos, kanibalizmas, o ribos tarp kalinių kategorijų ir SS žiaurumo laipsniškai išnyko, absoliuti galia, vyravusi stovyklų valdyme, baigėsi ir įsivyravo anarchija.

Lietuvių kalinimo nacių stovyklose kategorijos ir skaičiai

1941 m. birželio 22 d. nacistinei Vokietijai pradėjus karą prieš savo buvusią sąjungininkę Sovietų Sąjungą, Lietuva pateko į fronto kovų liniją. Vermachtas birželio pabaigoje jau buvo užėmęs Lietuvos teritoriją ir buvo įvesta vokiečių okupacinė karinė valdžia, kuri 1941 m. liepos 28 d. buvo pakeista civiline valdžia⁶⁸. Jos jurisdikcijoje buvo visi ekonominiai aspektai, kuriuos naciai panaudojo kraštui išnaudoti ir sistemingai pavergti. Su civiline valdžia kartu įstatyminiais pagrindais veikusios struktūros – vokiečių saugumo policija

⁶³ Holocaust Education & Archive Research Team, „14 F 130147“, <<http://www.holocaustresearchproject.org/euthan/14f13.html>>.

⁶⁴ M. T. Allen, *op. cit.*, p. 222, 224, 227.

⁶⁵ M. T. Allen, *op. cit.*, p. 227.

⁶⁶ S. Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota...“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 11.

⁶⁷ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

⁶⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 74.

ir SD (SS žvalgybos tarnyba), Tvarkos policija, vokiečių teismai – buvo atsakingos už visas represines priemones. Lietuvos gyventojai buvo apdėti dideliais mokesčiais, privalėjo pristatyti pyliavas į vokiečių valdžios surinkimo punktus, o su tuo nesutinkantys ar kitaip besipriešinantys lietuviai, taip pat tie, kurie kuo nors neįtikino naciams, buvo suimami ir kalinami kalėjimuose, iš kurių kelias neretai vedė į nacių koncentracijos stovyklas. Pati plačiausia lietuvių suėmimo kategorija buvo politiniai kaliniai. Į šį kaltinimą pateko šios pagrindinės subkategorijos:

Pirma – antinacistinės veiklos vykdytojai arba įtariamai šia veikla. Į šią kategoriją pateko žymiausias asmuo – Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) įgaliotinis Leonas Prapuolenis, 1941 m. birželio 23 d. paskelbęs Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo deklaraciją, tačiau rudenį, panaikinus LAF, jis buvo suimtas. K. Škirpa teigė, kad L. Prapuolenis 1941 m. gruodžio 5 d. buvo įkalintas Dachau ir ten kalėjo iki 1942 m. balandžio 7 d. V. Pikturnos teigimu, Prapuolenis paleistas 1942 m. balandžio 6 d., apytiksliai tokiu pačiu laiku, kaip kad nurodė K. Škirpa⁶⁹, tačiau kadangi stovyklose kaliniai neturėjo nei laikrodžių, nei kalendorių, o kalinių laiko samprata buvo nepastovi – praeitis, dabartis, ateitis buvo išsityrusios ir neaiškios – tai reikia vertinti kritiškai. 1943 m. kovą, nepavykus Lietuvoje sukurti SS legiono, į šią kategoriją pateko ir 46 lietuviai inteligentai, tarp kurių buvo rašytojas Balys Sruoga, kunigas Stasys Yla, Antanas Kučinskas-Gervydas. Suimtieji buvo kalinami Vilniaus, Kauno ir Tilžės kalėjimuose, o 1943 m. kovo 25–26 d. jie pasiekė Štuthofą. Į šią kalinių kategoriją pateko ir 1944 m. vasario 16 d. Lietuvos valstybei atkurti sukurtos Lietuvos vietinės rinktinės kariai, vadovaujami Povilo Plechavičiaus. Kuomet Vietinė rinktinė atsisakė vykdyti vokiečių nurodymus, nes pašaukti tarnauti vyrai atiteko SS žiniai, nors buvo sutarta to nedaryti ir Vietinei rinktinei leisti veikti tik Lietuvos teritorijoje, 1944 m. gegužės 15 d. rinktinės štabas ir vadai buvo suimti, o gegužės 16 d. 23 Vietinės rinktinės karininkai išsiųsti į Salaspilio stovyklą netoli Rygos, kurioje iš viso kalėjo 52 Vietinės rinktinės karininkai, iš jos 106 rinktinės kariūnai išgabenti į Štuthofą koncentracijos stovyklą⁷⁰.

Antra – antivokiški pasisakymai, juos traktuojant kaip komunistinius. Už tokio pobūdžio pasisakymus Štuthofe nuo 1943 m. gruodžio 4 d. iki stovyklos išvadavimo buvo kalinamas Aleksoto stiklo fabriko darbininkas Juozas Keršys (g. 1910 m.)⁷¹.

Trečia – antinacinės spaudos platinimas. Už tai 1943 m. balandį buvo suimti 16 Vilniuje veikusios „spaudos grupės“ atstovų (žr. 1 lentelę), leidusių antinacistinius laikraščius. Šiai grupei priklausęs V. Telksnys buvo suimtas dėl jo pažįstamo Ignatavičiaus skundo apie

⁶⁹ K. Škirpa, „Vėliavnešio gelbėjimas“, *Į laisvę*, <<https://partizanai.org/index.php/i-laisve-1972-55-92>>; V. Pikturna, „Lietuva Dachau kacetė“, *Žiburiai*, 1947, Nr. 34 (93), p. 3.

⁷⁰ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 421.

⁷¹ Jono Keršio apklausos lapas, (be datos), LVA, f. K-1, ap. 59, b. 4335, l. 2–3.

grupės veiklą⁷². 1944 m. gegužės 19 d. gestapas sulaukė Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) studentą J. Pajaujį bei prie antinacinio laikraščio „Lietuvių fronto biuletenis“ išspausdinimo prisidėjusius VDU studentus Klemensą Gumauską, Joną Bacevičių, Praną Dūdą, VDU asistentą Izidorių Mališką ir kitą dieną juos išsiuntė į Štuthofą⁷³.

Ketvirta – tariama vokiečių tautos naikinimo veikla. Tuo buvo kaltinami dažniausiai Mažosios Lietuvos gyventojai, nes lietuvių buvimas šiame krašte naciams atrodė kaip vos ne atviras Lietuvos karas prieš vokiečių tautą ir rasę. Už šią veiklą stovyklose kalinti lietuviai buvo priskiriami politinių kalinių kategorijai, nes dažniausiai kaltinimas rėmėsi ne santuokų su vokiečiais sudarymu, ką naciai traktavo kaip „rasės teršimą“, bet lietuvių veikla politinėje sferoje ir antinacine veikla. Mikas Šlaža buvo apkaltintas grįžimu į Klaipėdos kraštą 1941 m. po ištrėmimo už politinę veiklą 1939 m.⁷⁴; J. Grigolaitis turėjo pasirašyti protokolą, kur buvo surašyta jo antinacinė veikla, su užrašu „Schutzhaft“ (apsauginis areštas) – terminu, taikytu politinių kalinių kalinimui pagrįsti⁷⁵. Į šį spektrą pateko ir ne Mažosios Lietuvos gyventojas Vaclovas Sidzikauskas, 1941 m. pradžioje pasitraukęs į Vokietiją, persekiotas sovietų dėl atsisakymo dirbti NKVD agentu⁷⁶. Šia veikla taip pat buvo apkaltinti ir tie asmenys, kurie tarpukariu teisė nacius, pavyzdžiui, Neumano-Sasso bylą parengęs ir su ja dirbęs prokuroras Dionizas Monstavičius buvo įkalintas Sachsenhauzene, taip pat tie, kurie dirbo administracinės veiklos sferoje, kaip kad buvęs Klaipėdos karo komendantas pulkininkas Raimundas Liormanas ir J. Toleikis (kalintas Sachsenhauzene)⁷⁷.

Penkta – komunistai arba įtariamieji komunistine veikla. Antanas Mackevičius 1942 m. buvo suimtas už komunistinę veiklą, tardytas Frankfurte ir iki 1945 m. kovo 10 d. kalinamas Štuthofe⁷⁸. Į šią kategoriją pateko ir sovietinių partizanų rėmėjai bei sovietinių pasipriešinimo grupių organizatoriai: Pranė Vasiliauskaitė 1944 m. buvo kalinta Štuthofe už ryšius su sovietiniais partizanais, komunistavęs Stanislovas Jurevičius, organizavęs pasipriešinimo grupę Kėdainiuose, buvo suimtas 1942 m. gegužę, 1944 m. pirmoje pusėje kalintas Štuthofe, iki karo pabaigos – Mauthauzene⁷⁹. Ona Pribušauskaitė, kaltinta ryšiais su sovietų partizanais, nuo 1944 m. liepos 5 d. iki išlaisvinimo buvo kalinama Štuthofe⁸⁰.

⁷² „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimas. Skyriaus vadovas SS – oberštrumfiureris Miuleris, reikalų tvarkytojas ir pranešėjas šturmbanfiureris Rauka. Lietuvių pasipriešinimo judėjimas“, 1943-04-30, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62; V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, p. 16–17.

⁷³ A. Bubnys, *Lietuviai Štuthofa koncentracijos stovykloje*, p. 73–74.

⁷⁴ M. Šlaža, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, p. 7.

⁷⁵ J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, p. 11–12, 33.

⁷⁶ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatinės paraštės*, p. 189–199.

⁷⁷ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 256.

⁷⁸ Antano Mackevičiaus registracijos lapas, 1945-10-16, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 35302, l. 1.

⁷⁹ Pranės Vasiliauskaitės apklausos protokolas, 1945-12-31, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 2495, l. 2–3; 5; Stanislovo Jurevičiaus anketa ir registracijos lapas, 1945, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 11294, l. 1–3.

⁸⁰ Onos Pribušauskaitės tardymo protokolas, 1945-09-26, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4109, l. 3–5.

Jonas Busėnas už tariamą pagalbą bolševikams buvo suimtas 1942 m. liepos 14 d., po poros mėnesių išvežtas į Štuthofą, kalėjo ir Dachau⁸¹. Kalinimas koncentracijos stovykloje arba kalėjime už šioje subkategorijoje minimą veiklą nebuvo vietos pareigūnų iniciatyva ar noras įsiteikti valdžiai parodant produktyvumą kovoje su nacių oponentais ar sovietais, o aukščiausiu lygmeniu duotas įsakymas: 1943 m. rugsėjo 9 d. generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas liepė sovietinių partizanų veikimo zonoje sudeginti kaimus, o jų gyventojus išvežti į kalėjimus arba nacių koncentracijos stovyklas Vokietijoje⁸².

Lietuviai, kaip ir kitų šalių gyventojai, kalinti nacių stovyklų sistemoje, nebuvo vien tik politiniai kaliniai, buvo ir asocialia veikla – alkoholizmu, prostitucija, nedarbingumu – apkalintų asmenų bei kriminalinių kalinių. V. Sidzikauskas rašė, jog į Aušvicą buvo siunčiami tie lietuviai, kurie, anot vokiečių, padarė kriminalinius nusikaltimus, pavyzdžiui, šiaulietis kunigas Daumantas nelegaliai Varšuvoje apkriškstijo žydę, o Vilkaviškio ūkininkas Reinys be leidimo paskerdė kiaulę ir sužlugdė vokiečių rekvizicijas⁸³. Nors, anot Sidzikausko, vokiečiai žydų gelbėjimą nelegaliai juos krikštijant laikė kriminaliniu nusikaltimu, tačiau tai iš tikrųjų buvo nacių politiškai sukonstruotos ir tobulintos Holokausto programos stabdymas, dėl to kunigas Daumantas turėtų būti priskiriamas prie politinių kalinių, tačiau Trečiajame reiche, kaip ir kitose totalitarinėse valstybėse, nebuvo aiškių kriterijų, kas priskiriama prie kriminalinių, o kas prie politinių nusikaltimų. Zachsenhauzene taip pat kalėjo kriminalinis kalinys Jurkšaitis ir asocialus asmuo iš Klaipėdos krašto Johanas Nassas⁸⁴, o Ravensbriuke Bronė Polonskaitė buvo priskirta prie asocialių kalinių⁸⁵. Roberta Bartkutė pabrėžia, jog moterys iš Lietuvos Ravensbriuke buvo kalinamos dėl kriminalinės ir asocialios veiklos, dauguma lietuvių ir lenkų kilmės moterų buvo kalinama dėl prasižengimų darbe⁸⁶. Tačiau, neatlikus išsamesnių tyrimų stovyklų archyvuose, sunku nustatyti, už kokią asocialią ar kriminalinę veiklą buvo kalinami lietuviai ir lietuvės. R. Bartkutė taip pat pažymi, jog Ravensbriuke kalėjo 1944 m. liepos 20 d. į Hitlerį pasikėsinusio karininko Klausio fon Štaufenbergo žmona Nina fon Štaufenberg (g. Kaune 1913 m.), o seniausia kalinė buvo lietuvė Liebi Klein (Wohlmann) (g. 1869 m. Kaune)⁸⁷. Zachsenhauzene ir Mauthauzene daugiausia buvo kalinami politiniai kaliniai: Zachsenhauzene – Vladislovas Mačernis, Boleslavas Dabrowskis, Vaclovas Lukoševičius, J. Grigolaitis, M. Šlaža, Klaipėdos krašto seimelio stenografas Molinis, Smalinskų lietuvis Otas Hofmanas, buvęs Klaipėdos krašto policijos direktorius Jonas Toleikis, valdininkas Subaitaitis iš Juknaičių, o Mauthauzene – į vokiečių kariuomenę atsisakęs sto-

⁸¹ Balys Didysis, sudarė R. Pabarčienė, p. 305.

⁸² A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 236.

⁸³ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 211.

⁸⁴ Johano Nassos registracijos kortelė, 1942-10-21, LCVA, f. 1173, ap. 4, b. 5, l. 3; J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, p. 99.

⁸⁵ R. Bartkutė, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 177–180.

⁸⁶ R. Bartkutė, *op. cit.*, p. 176–180.

⁸⁷ R. Bartkutė, *op. cit.*, p. 177.

ti vilnietis lenkas Adolfas Palevičius, kalėjęs nuo 1944 m. kovo iki stovyklos išlaisvinimo⁸⁸. Mauthauzene taipogi buvo kalinti lietuviai, nepaklusę drausmei priverstinuose darbuose Austrijoje, iš jų pabėgę ir mėginę grįžti į Lietuvą⁸⁹. Lietuvis Juozas Binkauskas (g. 1922 m.) 1943-ųjų birželį pateko į lietuvių statybos batalioną, o po mėnesio dėl pabėgimo buvo suimtas ir kalintas Pravieniškėse, 1943 m. gruodį–1944 m. kovą kalintas Guseno koncentracijos stovykloje (pastaroji 1940 m. gegužės 25 d. tapo atskira koncentracijos stovykla su savo komendantu ir valdybos centru – *aut. past.*), po to perkeltas į Mauthauzeną, galiausiai pateko į Vynernoidorfo stovyklą prie Vienos (Mauthauzeno padalinys, buvęs svarbus karo pramonės objektas – *aut. past.*)⁹⁰. Šiaulietis Jonas Andrijauskas (g. 1912 m.) 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo išvežtas darbams į Vokietiją, o dėl daugybės mėginimų pabėgti 1944 m. balandį pateko į Mauthauzeno ir Guseno stovyklas, kur kalėjo iki karo pabaigos⁹¹. Lenkų tautybės vilnietis Janas Daščinskis (g. 1912 m.) Mauthauzene kalėjo nuo 1944 m. gegužės iki 1945 m. gegužės 5 d.⁹² Visoms šioms lietuvių ir Lietuvoje gyvenusių asmenų kalinimo kategorijoms ir jų kaitai, jei tokia buvo, ištirti reikalingi išsamūs buvusių stovyklų muziejuose esančių archyvų tyrimai bei duomenų palyginimai, tačiau tai sudėtinga ne tik dėl spec. istorinių tyrimų užsakymo bei finansavimo stokos, bet ir dėl to, kad Antrojo pasaulinio karo pabaigoje naciai sunaikino daugybę stovyklų veiklos duomenų, siekdami nuslėpti savo nusikaltimų pėdsakus. Lietuviai dėl bendruomenės negausumo, neįtakingumo retai kada kitų kalinių buvo aprašyti. Patys lietuviai irgi neaprašė tikslaus savo tautiečių skaičiaus dėl mažo kontakto su kitais lietuviais, nors kaliniai stengėsi vienytis pagal tautybę, kiek mažiau – pagal kalinimo ženklus.

Stovyklose registruojant lietuvius, kildavo registro problemų, dažniausiai susietų su biurokratijos painumu ir vokiečių nesusigaudymu Lietuvos pilietybės registre. A. Bubnio teigimu, Mauthauzene kaip lietuviai buvo registruojami Lietuvos gyventojai, turintys Latvijos, Rusijos, kitų šalių pilietybes, bei asmenys, gyvenantys Lietuvoje, bet nesantys lietuviais, kaip kad anksčiau minėtas J. Daščinskis; registracijos metu buvo iškreipiami asmenvardžiai ir vietovardžiai, o trūkstant asmens duomenų, buvo įrašoma tik tai, kas turėta – rašomas vietovardis galėjo reikšti paskutinę gyvenamąją vietą prieš patenkant į stovyklą, ypač Vilniaus, nurodyto prie daugumos pavardžių, atveju, nes po 1939 m. rugsėjo

⁸⁸ Vladislavo Mačernio registracijos kortelė, 1942-07-09; Boleslavo Dabrovskio registracijos kortelė, 1942-07-09; Vaclovo Lukoševičiaus registracijos kortelė, 1941-02-22, *LCVA*, f. 1173, ap. 4, b. 5, l. 4–6; Adolfo Palevičiaus filtracijos anketa, 1946-02-15, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 47564, l. 1–2; J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, p. 99; J. Grigolaitis, „Klaipėdos lietuvių auka“, *Mūsų kelias*, 1946-06-13, Nr. 23 (32), p. 4.

⁸⁹ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 76–77.

⁹⁰ Juozo Binkauskos registracijos lapas, 1945-07-28, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 5849, l. 1.

⁹¹ Jono Andrijausko registracijos lapas ir tardymo protokolas, 1947-07-03, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 39407, l. 5–6 a. p.

⁹² Jano Daščinskio apklausos lapas, 1945-11-15, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 4565, l. 4.

jame buvo itin daug pabėgėlių iš Lenkijos⁹³. R. Bartkutė, pritardama A. Bubnio tyrimams, teigė, kad registro problemos Ravensbriuke buvo šaltinių stoka ir jų neprieinamumas, pavardžių rašymas iš klausos, o nemažai kalinių buvo lietuvių tautinės mažumos atstovės iš Lenkijos⁹⁴. Šis aspektas vyravo stovyklų tinkle: Štuthofio muziejaus istorikas Konradas Ciechanowski pažymi, kad 1940–1941 m. Štuthofe kalinti lietuviai buvo registruojami kaip lenkai ar rusai dėl sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos⁹⁵. Taipogi dažnai lietuviai buvo registruojami kaip SSRS piliečiai, nes buvo vežami iš 1940–1941 m. Sovietų Sąjungos užimtos Lietuvos, kuri 1941 m. vasarą buvo antrą kartą nacistinės Vokietijos okupuota ir kurią vokiečiai, nors ir įtraukė į Ostlandą, bet tebelaikė SSRS teritorija.

Kaip jau minėta, lietuvių kalinių skaičiai nacių stovyklose nebuvo itin dideli. Lietuvių išėivijos duomenimis, bendras lietuvių skaičius stovyklose siekė 200–300, daugiausia jų kalėjo Maidaneke (1000), Štuthofe (1 200) ir Flossenbiurge (2 500)⁹⁶. Kalinių skaičių randa ma ir buvusių lietuvių kalinių egodokumentuose. Tačiau juose mirusių ir kalintų kalinių skaičius tiksliai nenustatytas dėl dviejų priežasčių: 1) dauguma kalinių neturėjo prieigos prie kalinių kartotekos, jei nedirbdavo SS valdomame kalinių identifikacijos skyriuje, kur buvo saugomos kalinių kortelės ir fotografijos; 2) koncentracijos stovyklose kaliniai susidurdavo su mirtimi kasdien ir daug svarbiau buvo rasti papildomo maisto, geriamo vandens ir saugesnių darbų. Tačiau kai kuriais atvejais daliniai mirusiųjų, taip pat ir kalėjusių asmenų skaičiai, matomi egodokumentuose, tampa svarbiu šaltiniu ne tik siekiant nustatyti kalinimo sąlygas, stovyklų buitį ir kasdienybę, bet ir iš dalies padeda papildyti trūkstančių dokumentų terpę (žr. 2 lentelę).

Lietuvių išėivijos duomenimis, 1941–1944 m. Natzweiler-Štruthofe iš 130 kalintų lietuvių mirė 120, Nojengamėje iš 80 mirė 70, Gusene ir Gros-Rozene lietuvių nebuvo⁹⁷, tačiau, kaip nustatyta šiame straipsnyje anksčiau, šie duomenys nėra tikslūs, o naujausiuose tyrimuose galima rasti šiose abiejose stovyklose kalėjusių lietuvių, nors ne visada ir įvardytų, pėdsakų. Nordhauzeno (Dora-Mittelbau) koncentracijos stovykloje buvo kalinami 30 lietuvių, mirė 25⁹⁸. 1942–1945 m. Aušvicas-Birkenau tapo didžiausia naikinimo stovykla, kurioje buvo naikinami ir Lietuvos gyventojai, nors tikslus mirusių lietuvių skaičius nepateikiamas, taip pat joje ir dar penkiose kitose naikinimo stovyklose Lenkijoje 1942–1944 m. masiškai buvo naikinami Europos žydai. 1942–1944 m. vienoje iš pagrindinių naikinimo

⁹³ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 75.

⁹⁴ R. Bartkutė, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 174, 178, 182.

⁹⁵ Konrad Ciechanowski, *Stutthof: hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa: Interpress, 1988, s. 151.

⁹⁶ S. Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota...“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 11.

⁹⁷ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

⁹⁸ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

stovyklų – Maidaneke – kalėjo 1 tūkst. lietuvių, o kiek mirė, nežinoma⁹⁹. Štuthofe 1943–1945 m. kalėjo 1 200 lietuvių, mirė 1 100¹⁰⁰. Tad lietuvių mirtingumas stovyklose, anot išėjimo duomenų, siekė 90 proc., tačiau šiam, kaip ir kalintų lietuvių skaičiams patikrinti reikalingas kruopštus darbas stovyklų archyvuose, taipogi lietuvių egodokumentuose nėra pateikta jokios statistikos ar mirusių lietuvių sąrašų.

Išvados

1. Lietuviai į stovyklas buvo vežami dėl politinės veiklos, kaip kad dėl tikro ar tariamo priklausymo komunistų partijai; antinacistinių veiksmų, tokių kaip SS legiono sabotazas, antinacistinės spaudos platinimas, pagalba sovietų partizanams, pabėgimas iš priverstinių darbų; kitų kalinimo kategorijų buvo mažiau. Politiniai kaliniai lietuviai daugiausia buvo vežami į Štuthofą stovyklą, kiek mažiau – į Aušvicą, Mauthauzeną, o Ravensbriukę ir Zachsenhauzeną lietuviai dažniausiai buvo kalinami už antisocialią ar kriminalinę veiklą, nors šioje stovykloje buvo ir politinių kalinių lietuvių. Lietuviai buvo kalinami nacių stovyklose nuo 1941-ųjų vasaros–rudens iki 1945-ųjų, o daugiausia jų atvežta 1943–1944 m. Lietuvių skaičiai stovyklose siekė 200–300, išskyrus Flossenbiurgą, Maidaneką ir Štuthofą – per 1–2 tūkst., mažiausiai kalinta Nojengamėje: 80. Lietuvių mirtingumas siekė 90 proc., tačiau šiems skaičiams patikslinti reikia kruopštaus darbo stovyklų archyvuose, o patys lietuviai dėl mažo kontakto su kitais lietuviais savo egodokumentuose taip pat neaprašė tikslaus skaičiaus, nors paprastai kaliniai vienydavosi pagal tautybę.
2. Nacių koncentracijos stovyklų sistemą lietuviai patyrė 1941 m. rudenį–1945 m. pavasarį, sistemai jau nusistačius savo veikimo rėmus – stovyklos buvo atskirtos nuo Trečiojo reicho jurisdikcijos ir gavo SS jurisdikciją, stovyklų tvarka buvo pagrįsta absoliučia galia ir teroru, skirtu lėtai sunaikinti kalinius. Tačiau sistema toliau plėtėsi ir ne tik įtraukė ne vokiečių kilmės kalinius, tokius kaip lenkai, prancūzai, vengrai, bet ir atliko iki karo neįvykdytus uždavinius: Lenkijos inteligentijos ir sovietų karo belaisvių naikinimą, ligotų kalinių žudymą taikant eutanazijos programą ir siekiant juos sunaikinti, taip savotiškai išgryninant vokiečių rasę, ugdant esesininkus kaip „politinius kareivius“, naikinančius „biologinius“ vokiečių tautos priešus. 1943–1945 m. stovyklų sistema buvo įdiegta į karo pramonės sferą, įsteigiant padalinius, skirtus ginkluotės gamybai ir kariuomenės reikmėms tenkinti, o nuo 1945-ųjų pradžios stovyklų sistema patyrė krachą, nes kaliniai iš Rytų Europoje įsteigtų koncentracijos stovyklų, tarp jų ir lietuviai, buvo vežami į ikikarines nacių koncentracijos stovyklas, nepritaikytas tokiam kalinių skaičiui.

⁹⁹ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

¹⁰⁰ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

Priedai

1 lentelė. Spaudos grupės nariai¹⁰¹

Vardas, pavardė	Gimimo metai	Likimas
Nikodemas Abromavičius	1913 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d.
Vaclovas Alksninis	1902 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1949 m. išvyko į JAV.
Jonas Balčaitis	1915 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., pokariu sovietų kalintas Gulage.
Henrikas Blazas	1904 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., 1944 m. pasitraukė į Vakarus.
Vladas Čekauskas	1897 m.	1943 m. spalio 27 d. nužudytas Štuthofo ligoninėje.
Antanas Vytautas Daniūnas	1911 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., tą patį mėnesį mirė Ragainės kalėjime.
Povilas Janeliūnas	1915 m. (?)	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., 1944 m. liepą pasitraukė į Vakarus, o 1949 m. apsistojo Anglijoje.
Balys Kulys	1907 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d.
Simas Kvietkus	1882 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu gyveno Lietuvoje.
Petras Lugas	1909 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., liko gyventi sovietų Lietuvoje.
Stasys Lugas	1907 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje dirbo „Ryto“ spaustuvėje Klaipėdoje.
Juozas Lukoševičius	1908 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., pokariu kalintas Gulage, į Lietuvą grįžo 1953 m.
Augustinas Stankevičius	1914 m. (?)	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., pokariu kalintas Gulage, į Lietuvą grįžo 1954 m.
Vladislovas Telksnys	1915 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje dirbo felčerių.
Ksaveras Urbonavičius	1896 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje dirbo leidyklose vertėju ir redaktoriumi.
Pranas Žukas	1914 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje keitė darbus, galiausiai ėmė dirbti vyriausioju buhalteriu ir ekonomistu.

¹⁰¹ „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimas. Skyriaus vadovas SS – oberšturmfiureris Miuleris, reikalų tvarkytojas ir pranešėjas šturmbanfiureris Rauka. Lietuvių pasipriešinimo judėjimas“, 1943-04-30, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62; A. Bubnys, *Lietuviai Štuthofo koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius, 2023; *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998; V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius, 1990.

2 lentelė. Kalintų ir mirusių lietuvių skaičius egodokumentuose¹⁰²

Autorius	Minimas skaičius, stovykla
B. Sruoga	Štuthofe kalėjo 300 lietuvių, mirusiųjų skaičius nepateikiamas.
S. Yla	Štuthofe mirė 400 lietuvių, gyvųjų skaičius nepateikiamas.
R. Mackonis	Štuthofe mirė 150, iki 1943 m. pab. mirė keletas dešimčių, gyvųjų skaičius nepateikiamas.
L. Puskunigis	Štuthofe mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
V. Telksnys	Štuthofe mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
A. Gervydas	Štuthofe mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
M. Šlaža	Zachsenhauzene kalėjo 100–150 lietuvių, mirusių lietuvių skaičius nepateikiamas.
J. Grigolaitis	Zachsenhauzene mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
V. Pikturna	Dachau mirė 4 lietuviai, tikslesnis skaičius nepateikiamas.
V. Sidzikauskas	Aušvice mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.

Šaltiniai ir literatūra

Archyvų fondai

1. Filtracinės bylos, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 2495–47564.
2. Karo belaisvių ir koncentracijos stovyklų kalinių asmens dokumentai, *LCVA*, f. R-1173, ap. 4, b. 5.
3. Saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje (*Der Kommandeur der Sicherheitpolizei und des SD Litauen*), *LCVA*, f. R-1399, ap. 1, b. 26.

Atsiminimai

1. [Kučinskas-Kučas Antanas] Gervydas Antanas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950.
2. Grigolaitis Jonas, *Nacių pragare*, Vilnius: Vaibra, 2012.
3. Mackonis Rapolas, „Mes dar gyvi žmonės“, atsiminimų fragmentai, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
4. *Balys Didysis. Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
5. Puskunigis Leonas, „Štuthofas žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius: LGGRTC, 1998.
6. Sidzikauskas Vaclovas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius: Vaga, 1994.
7. Šlaža Mikas, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, Vilnius: Vaga, 1995.
8. Telksnys Vladislovas, *Kamino šešėlyje*, Vilnius: Mintis, 1990.

¹⁰² [A. Kučinskas-Kučas] A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950; J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, Vilnius, 2012; S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Chicago, 1951; R. Mackonis, „Mes dar gyvi žmonės“, atsiminimų fragmentai, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998; V. Pikturna, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93); L. Puskunigis, „Štuthofas žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998; V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994; B. Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius, 2021; M. Šlaža, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, Vilnius, 1995; V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius, 1990.

Literatūra

1. Allen Michael Thad, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005.
2. Bartkutė Roberta, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 174–186.
3. Blatman Daniel, *The Death Marches: The Final Phase of Nazi Genocide*, Cambridge: Bellknap Press, 2010.
4. Bubnys Arūnas, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 67–81.
5. Bubnys Arūnas, *Lietuviai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius: LGGRTC, 2023.
6. Bubnys Arūnas, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGGRTC, 1998.
7. Caplan Jane, Wachsmann Nikolaus, *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London: Routledge, 2009.
8. Ciechanowski Konrad, *Stutthof: hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa: Interpress, 1988.
9. Dillon Christopher, *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
10. Evans Richard, *The Third Reich in Power, 1933–1939: How the Nazis Won Over the Hearts and Minds of a Nation*, London: Penguin Books, 2006.
11. Grigolaitis Jonas, „Klaipėdos lietuvių auka“, *Mūsų kelias*, Dilingenas, 1946-06-13, Nr. 23 (32), p. 4.
12. Yla Stasys, „Antinacinei rezistencijai paaukota 29 500 lietuvių“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 1.
13. Lewy Guenther, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
14. Megargee Geoffrey P., *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume I. Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*, Part A, Bloomington: Indiana University Press, Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2009.
15. Pikturna Vytautas, „Lietuva Dachau kacetė“, *Žiburiai*, Augsburgas, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 3.
16. *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Rupšienė Alisa, Vilnius: LGGRTC, 1998.
17. Sofsky Wolfgang, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton: Princeton University Press, 1999.
18. Schwertfeger Ruth, *A Nazi Camp Near Danzig: Perspectives on Shame and on the Holocaust from Stutthof*, London, Bloomsbury Academic, 2022.
19. Wachsmann Nikolaus, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015.

Elektroniniai šaltiniai

1. Holocaust Education & Archive Research Team, „14 F 13“, <<http://www.holocaustresearchproject.org/euthan/14f13.html>>.
2. Škirpa Kazys, „Vėliavnešio gelbėjimas“, *I laisvę*, Los Angeles, 1972–55, Nr. 92, <<https://partizanai.org/index.php/i-laisve-1972-55-92>>.